

گونه‌شناسی خانه‌های بافت قدیم شهر رشت*

مهندس مژگان خاکپور^۱، دکتر مجتبی انصاری^{۲*}، مهندس علی طاهر نیان^۳

^۱ دانشجوی دکترای پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

^۲ دانشیار دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

^۳ مربی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، گیلان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۱۰/۱۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۹/۲/۲۹)

چکیده:

سرعت تغییرات در بافت قدیم شهرها، ما را در رویارویی با نحوه نگرش و چگونگی برخورد با آن قرار می‌دهد. صرف نظر از برشمردن جنبه‌های مثبت یا منفی تحولات کالبدی که به دیدگاه‌های برنامه‌ریزان و سیاست‌های اتخاذ شده آن وابسته است، لزوم ثبت و ضبط الگوهای معماری پیشین مسجل می‌باشد. چالش اساسی در این رویارویی این است که آیا بناهای بافت قدیم شهر رشت قابلیت دسته‌بندی و گونه‌شناسی را داراست؛ و نیز چند گونه اصلی را برای شناسایی بناهای این بافت می‌توان برشمرد. در این نوشتار، بر اساس اطلاعات و اسناد تاریخی، به مطالعه محدوده شهر در ادوار گذشته اقدام گردید و ویژگی‌های بافت تاریخی آن بیان شد. شرح خصوصیات معماری و سیمای کالبدی این شهر از نگاه سیاحان و مورخین، بخش دیگری است که در مقاله به آن پرداخته شد. در ادامه این تحقیق توصیفی ابتدا به شرح کلی شمای معماری پرداخته و عرصه‌بندی در معماری مسکونی بافت قدیم، جهت‌گیری عمومی بناهای مسکونی، عناصر کالبدی و اجزای آن به تفکیک نام و کاربرد آنها در مسکن قدیمی مورد بررسی قرار گرفت. ماحصل بحث که تحقیقی توصیفی و تجربی بوده، به گونه‌شناسی و تفکیک انواع عمده الگوهای معماری مسکونی در بافت قدیم انجامید و در پایان، دسته‌بندی انواع خانه‌های محدوده تاریخی شهر رشت مورد توجه واقع شد.

واژه‌های کلیدی:

الگوهای مسکن، بافت قدیم رشت، بناهای مسکونی، گونه‌شناسی معماری.

* این مقاله بر اساس طرح پژوهشی با همین نام در دانشگاه گیلان که مراحل پایانی خود را می‌گذراند، توسط مژگان خاکپور و علی طاهر نیان انجام پذیرفته است.

** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۳۰۱۷۴۶۵، نامبر: ۰۲۱-۸۲۸۸۲۷۰۰، E-mail: ansari_m@modares.ac.ir.

مقدمه

تراس و ایوان که به فراوانی در بناهای گیلان دیده می‌شوند، آیا این عناصر می‌توانند در کنار چیدمان دیگر فضاهای اصلی واحد مسکونی، در دسته بندی گونه‌ها عامل مهمی محسوب گردند؟ از آنجا که گونه شناسی یکی از ابتدایی ترین گام‌های پژوهش علمی محسوب می‌شود، شناخت الگوهای مسکن در بافت قدیم شهر رشت می‌تواند گامی مهم در شناخت معماری بومی سنتی شهری در گیلان باشد. در این پژوهش ضمن بررسی معماری مسکونی بافت قدیم شهر رشت که در نگاه بسیاری از صاحب نظران عرصه معماری، ناشناخته مانده؛ به جمع آوری و ثبت تصویری تعدادی از بناهای مسکونی این محدوده اقدام گردید. البته تعداد کثیری از بناهای برداشت شده در طی زمان انجام پروژه تخریب گشته و بناهای جدید جایگزین آنها شده‌اند. همچنین شناخت و دسته بندی الگوهای معماری بافت قدیم و بیان ویژگی های کلی هر دسته هدف پژوهش می باشد. چنانچه این گونه شناسی صورت پذیرد، در تحقیقاتی دیگر می توان کارایی هر یک از الگوها را در ارتباط در مطابقت با نیازهای امروزی مسکن شهری و نیازهای اقلیمی، در جهت دستیابی به الگوهای معماری پایدار، مورد بررسی قرار داد.

در دهه های اخیر، بافت مرکزی شهرها به خصوص آنهایی که دارای قدمتی می باشند، دچار تغییرات فیزیکی زیادی شده است که گاه منجر به دگرگونی بافت قدیم شهر بوده است. گذر زمان، ورود تکنولوژی در عرصه های مختلف زندگی، تغییرات نظام اجتماعی و تحولات فرهنگی، دگرگونی هایی را در کالبد شهرها بوجود آورده است. آنچه در این میان دغدغه ذهنی برای کثیری از علاقه مندان به معماری است، چگونگی حفظ آثار معماری گذشتگان و یا ثبت آن به عنوان به عنوان نمودی از فرهنگ است، به گونه ای که بتوان از آن به عنوان مبدا پژوهش در باب تحولات معماری استفاده نمود. سوال اساسی در شناخت الگوهای بومی و سنتی مسکونی در شهر رشت این است که معماری مسکونی شهری در گذشته بر پایه چه الگوهایی ساخته می شده و آیا می توان تعدد بناهای مسکونی را که به ظاهر دارای تنوع زیادی است در دسته بندی خاصی گنجانند و آیا این تنوع دارای شباهت ها و نقاط افتراق عمده ای است؟ در صورت وجود الگو در غالب چارچوب کلی، آیا این الگوها به تبعیت از فضاهای زیستی و عناصر معماری شکل می گیرند؟ این عناصر کدامند و در شکلیابی الگوها چه نقشی را ایفا می کنند. با توجه به اینکه فضاهایی همانند

بررسی تاریخی شهر رشت

نامعلوم بیان نموده و از دوره مغول اوضاع تاریخی رشت کمابیش عیان می گردد. بدین صورت شهر رشت تشکیل یافته و بر اهمیت آن افزوده گشت و افرادی از سایر نقاط گیلان این مکان را برای سکونت انتخاب کردند (تصویر ۱).

تصویر ۱ - نقشه رشت در زمان ناصرالدین شاه.
مأخذ: (بانک اطلاعاتی شهر رشت)

حدود سه هزار سال پیش سرزمینی که اکنون گیلان نام دارد مقر سکونت اقوامی که بعدها مولفان باستانی، ایشان را از شرق به غرب به نام گلها، کادوسیان، امردان، کاسپیان و غیره نام نهادند، بوده است. این سرزمین که توسط سپیدرود به دو بخش شرقی و غربی تقسیم می شده، دارای دو مرکز در هر بخش می باشد. در کتاب گیلان از زبان رابینو چنین بیان می شود که "سفیدرود این ناحیه (گیلان) را به دو قسمت تقسیم می کند که به نام بیه پیش و بیه پس و یاروپیش و روپس یا پساگیلان خوانده می شود. لاهیجان و رشت در طول زمان پایتخت آن دو قسمت گردیده اند" (رابینو، ۱۳۷۴، ۴).

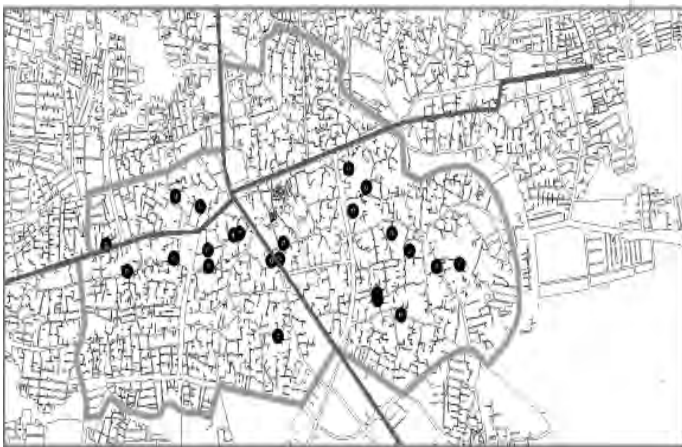
اما در گذشته های دور، شهر رشت با زمین های باتلاقی فراوان قصبه ای در مسیر ارتباطی دو امیرنشین بزرگ لاهیجان و فومن بوده که مرکز دو بخش شرقی و غربی گیلان بوده اند. رشت در محل تلاقی راه ارتباطی این دو حکومت محلی قدرتمند و جاده دسترسی دریای کاسپین تا مرکز ایران قرار داشته است، چنانکه مسیر ارتباط با اروپا از طریق این جاده و دریا بوده است. این شهر محل گذر مسافر و مالاتجاره قرار گرفت و در طی زمان بر اهمیت آن افزون گشت.

تا دوره مغول نامی از رشت در منابع موجود نیست، اما حمد الله مستوفی در قرن هشتم هجری در کتاب تاریخ گزیده، از رشت نام برده است. چنانکه محمود نیکویه در کتاب خود تاریخ شهر را تا سال ۷۰۶

خانه‌ها بدون هیچ گونه‌نظمی از نکات قابل توجه در اظهار نظر گملین است. چنانکه در نظر او جهت مسلطی برای استقرار خانه وجود نداشته و راستای کشیدگی بناها متفاوت است. البته این نظر گملین چندان صحت نداشته، چنانچه در ادامه نوشتار به جهت گیری بناهای مسکونی بافت قدیم خواهیم پرداخت.

مشخصات کلی مسکن در بافت قدیم شهر رشت

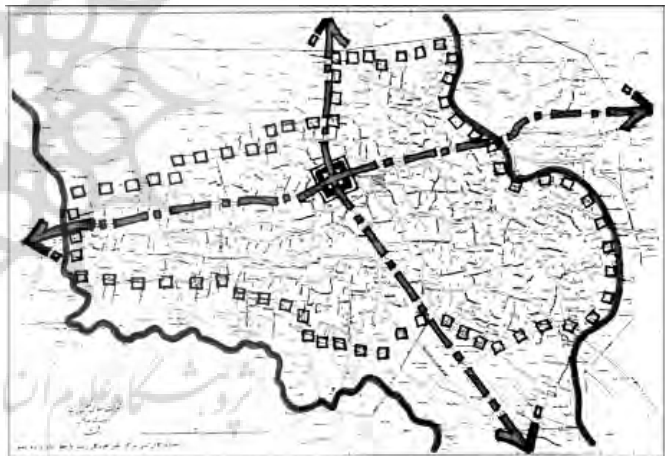
در خصوص مشخصات بناهای مسکونی در بافت قدیم "با نگاهی کوتاه به توصیف خانه‌های شهر در کتب تاریخی و سفرنامه‌ها تاثیر عوامل گوناگونی چون خصوصیات اقلیمی منطقه، وضعیت اجتماعی، ویژگی‌های اقتصادی و مصالح مناسب و در دسترس، را بر بناهای مسکونی به عیان مشاهده می‌کنیم، که در این میان تاثیر اقلیم از دیگر عوامل واضح تر است. به گونه‌ای که در تمام مکتوبات بام‌های شیبدار و سفالپوش رشت و ایوان‌های ساخته شده از چوب، بیشتر در نظر نویسندگان هویدا شده است. در خصوص معماری سنتی شهر رشت با تکیه بر بیان شمای کلی آن، تاکید بر تمایز بارز فرم سقف، استفاده زیاد از فضاهای نیمه محصور مانند ایوان، پوشش اجزاء ساختمان از گزند رطوبت و باران و همچنین نوع همسایگی و حصار محوطه دارد" (خاکپور، ۱۳۸۶، ۳۱). چنانچه با بررسی ویژگی‌های فیزیکی بناهای مسکونی، کارکرد گسترده تر فضاهای نیمه محصور، عیان بوده و بدین دلیل ایوان‌های سرتاسری از اجزای اصلی خانه‌های شهر رشت می‌باشند. این فضاها به تناوب زمان عملکردهای مختلفی مانند فضای نشیمن، فضای پذیرایی از مهمان، خواب، بازی کودکان، غذاخوردن، و آشپزی دارد. در چیدمان فضایی خانه‌ها بلافاصله بعد از ایوان که معمولاً جنوبی‌ترین فضای خانه بوده و در تابستان حایلی برای نفوذ آفتاب و گرمای مستقیم خورشید است، اتاق‌ها قرار دارند. در بسیاری از خانه‌های قدیمی رشت اتاق‌ها در دو لایه و تودرتو هستند (رک، تصویر شماره ۱۵). در بافت قدیم شهر تعداد اتاق‌ها و تزیینات آن از اهمیت موقعیت اجتماعی صاحب بنا حکایت می‌کند.

تصویر ۳- موقعیت بناهای برداشت شده در نقشه شهر. مأخذ: (نگارندگان، بر اساس نقشه کنونی شهر رشت)

نخستین محلات رشت در حد فاصل دو رودخانه مهم شهر یعنی زرچوب رود و گوهر رود و در راستای شرقی- غربی شکل گرفته‌اند. "قدیمی‌ترین روایت از محلات رشت را گملین به دست می‌دهد؛ او که در سال ۱۷۷۲ میلادی از رشت دیدن کرده بود، محلات رشت را به هشت محله معرفی کرد: کیاب، خمیران، چمارسرا، پاسکیا، استادسرا، بازار، صیقلان و زاهدان" (نیکویه، ۱۳۸۷، ۱۲۹).

با نگاهی به نقشه توپوگرافی شهر رشت درمی‌یابیم که این بخش (محدوده بافت قدیم رشت) دارای ارتفاعی بیشتر از سایر نقاط همجوار خود بوده و دارای بافتی خطی است که از شرق به غرب امتداد داشته است (تصویر ۲). ساکنین شرقی شهر از مناطق شرق سپیدرود (بیه پیش) به این محل‌ها کوچ کرده و ساکنین غربی آن عموماً از غرب گیلان (بیه پس) به آنجا نقل مکان کرده‌اند. استخوان‌بندی اصلی شهر بر پایه دو محور ارتباطی شرقی- غربی (برای اتصال دو مرکز مهم فرهنگی و اجتماعی گیلان) و شمالی- جنوبی (برای اتصال فلات مرکزی ایران به بازارهای اروپا و آسیا) شکل گرفته است. محور گذری شرقی- غربی شهر، محصور بین دو رودخانه زرچوب و گوهر رود، شالوده انسجام رشت بوده و موجب اتصال مرکز محلات می‌باشد.

تصویر ۲- محدوده تاریخی شهر رشت در عصر حاضر. مأخذ: (نگارندگان، بر اساس نقشه شهر در سال ۱۳۲۷)

گملین پس از دیدار رشت در توصیف بناهای مسکونی شهر چنین بیان کرده است: "در حدود بیش از ۵۰ سال است که رشت مرکز حکومت گیلان و محل اقامت خان این منطقه می‌باشد. این شهر در وسط جنگلی که قسمت اعظم آن امروزه زیر کشت قرار دارد بنا شده است. خانه‌های رشت نزدیک هم و در اطراف نقاط اصلی شهر واقع شده است و دیگر خانه‌ها بدون هیچ نظمی در جاهای دیگر پراکنده می‌باشد. رشت دارای دروازه و یا دیواری نیست... در حدود ۲۰۰۰ خانه به اسلوب شرقی‌ها در آن بنا شده که بیشتر آجری است. عمارت خان چه از نظر زیبایی نمای خارجی و چه از نظر قشنگی داخلی از سایر خانه‌ها متمایز است" (رابینو، ۱۳۷۴، ۷۲).

در نظر گملین نزدیک بودن خانه‌های شهر رشت از نکات قابل توجه است که با در نظر گرفتن بافت باز و پراکندگی بناها در سایر نقاط مسکونی گیلان، این نکته مهم می‌نماید. همچنین استقرار

عرصه بندی

بر اساس مالکیت در بناهای بافت قدیم رشت می توان عرصه بندی را به طور کلی به عرصه های عمومی، نیمه خصوصی و خصوصی تفکیک کرد. عرصه عمومی شامل معبر درجه پایین یا کوچه هایی است که عقب نشینی جزئی در ورودی با سردری ساده آن را شکل می دهد. اما در بعضی موارد هشتی مشترک یا ورودی های مشترک، حس حریم معبر را متفاوت می کند (تصویر ۴). این فضاها که معمولاً به واسطه پیش آمدگی بام بناها، سرپوشیده است، دارای نوعی محصوریت فضایی است که احساس در اختیارگیری فضا برای افراد غریبه را مشکل می نماید (تصویر ۵). این کوچه ها در شرایطی در دار بوده و فقط تحت مالکیت چند خانوار در می آمده اند که از آن، به حریم نیمه خصوصی تعبیر می گردد. پس از گذر از در ورودی بنا، به عرصه خصوصی خانه وارد می شویم. که خود به فضای باز مانند حیاط، فضای نیمه باز مانند تراس و ایوان سرپوشیده، فضای نیمه بسته همانند غلامگرد و ایوان های شیشه بندی و نیز فضاهای بسته همچون اتاق ها، تقسیم می شود. ورود به خانه تقریباً همیشه توسط حیاط صورت می پذیرفته است.

تصویر ۴- حس تعلق و امنیت در بن بست (عرصه نیمه خصوصی).
(مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۵- محصوریت فضایی بن بست در محله چهارسرا.
(مأخذ: مهندسین مشاور در طرح و بنا، ۱۳۷۹)

همسایگی

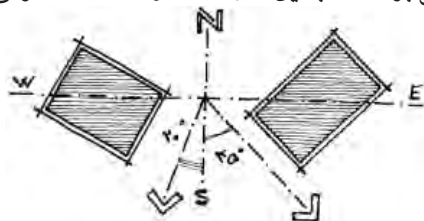
بر خلاف غالب بناهای روستایی گیلان که حصار محوطه ی مسکونی، پرچین های گیاهی کوتاه و متخلخل است، حریم خانه ها در خانه های بافت قدیم شهر رشت توسط دیوارهایی یکپارچه و با مصالح صلب، از مسکن همسایگان به صورت کامل مجزا می گردد. در واحدهای مسکونی بافت قدیم رشت، بناها حتی الامکان از حریم های چهارگانه محوطه فاصله گرفته و بدین سبب اشتراک دیوار اتاق واحد های مجاور به حد اقل می رسد (تصویر ۶). در گذشته، بین دو قطعه مسکونی معمولاً تنها با یک دیوار محوطه مجزا گشته و امکان تبخیر رطوبت محبوس در مصالح ساختمانی میسر بوده است. به بیانی دیگر حیاط های خدماتی و دالان های شرقی و غربی موجب تقلیل دیوارهای مشترک بنای مسکونی بوده و بناها از چهار جهت با هوای آزاد در ارتباط بوده اند.

تصویر ۶- استقرار خانه ها در بافت و همسایگی بناها.
(مأخذ: پروژه برداشت از بناهای تاریخی)

جهت گیری و تناسبات بناهای مسکونی شهر رشت

با بررسی بناهای بافت قدیم رشت درمی یابیم جهت غالب نمای اصلی بناها از ۴۵ درجه جنوب شرقی تا ۲۰ درجه جنوب غربی بوده و ساختمان ها دارای کشیدگی در راستای شرقی غربی با تناسب عرض به طول به ۱/۲ تا ۱ به ۲ می باشد (جدول شماره ۱). این درحالی است که به طور نادر جهت ۶۰ درجه جنوب شرقی تا ۶۰ درجه جنوب غربی نیز در بناهای بافت قدیم مشاهده می شود. ۴۰٪ از قطعات مسکونی برداشت شده، دارای زمینی با تناسب مربع بوده اند. با این حال ۲۵٪ از قطعات مسکونی دارای

در رشت جهت عمومی نسیم های خنک تابستان در شب از جنوب به شمال و در روز از شمال به جنوب است. علاوه بر نور مطلوب این دو جهت، امر فوق نیز عاملی است تا به بازشوهای شمالی و جنوبی بناها توجهی ویژه شود. بررسی خانه ها نشان می دهد نسبت بازشوها در جداره های شمالی و جنوبی، ۳۰ تا ۸۰ درصد سطح نما است (تصویر ۷) که با این تحلیل صحیح به نظر می رسد. تناسب پنجره ها در ۸۵٪ خانه های بافت قدیم، عمودی و با نسبتی نزدیک به ۲/۵ است (جدول ۱). عامل دیگری که در جهت یابی خانه ها دخیل است احتراز از کج باران های غربی و شمال غربی است که با کشیدگی ساختمان در این راستا یعنی شرقی-غربی، سطح کوچکتر بنا در معرض کج باران بوده و با تعبیه ایوان غربی و دالان در این جبهه، بنا را از نفوذ رطوبت مصون می داشته اند.

تصویر ۸- نمای خانه عالمی در محله نقره دشت.
مأخذ: (پروژه برداشت از بناهای تاریخی)

کشیدگی با نسبت ۱/۵ در راستای شمالی- جنوبی بوده و بیشتر قطعات، عرضی بین ۱۲ تا ۱۸ متر دارند (طول قطعات متغیر بوده اند). می توان گفت جهت استقرار بناها بدون لحاظ جهت معبر شکل گرفته است. بدین سبب در هر کجا که جهت معبر در راستای عمود بر نمای اصلی بنا نیست، چرخشی، در ورودی سایت پدید آمده است. در هر حال تعدد برای حرکت راحت بادهای بهار و تابستان در محوطه مسکونی و امکان تهویه ساختمان توسط باد از عوامل اصلی جهت گیری بناهاست.

تصویر ۷- خانه چهاردهی در محله ساغریسان.
مأخذ: (نگارندگان)

جدول ۱- مشخصات بناهای برداشت شده در بافت قدیم شهر رشت.

شماره بنا	نام صاحب بنا	درصد اشغال	تعداد طبقات	نسبت طول به عرض بنا	نسبت فضاهای بسته به نیمه باز	تعداد اتاقهای اصلی	نسبت سطوح بازشو در نمای اصلی	نسبت عرض به ارتفاع بازشو	تناسب بازشوها
۱	بیوک خان	۴۰٪	۱	۱/۱	۶۰٪	۱	۸۵٪	۱/۲	عمودی
۲	چهاردهی	۵۰٪	۳	۱/۳	۸۵٪	۸	۷۰٪	۳/۲	افقی
۳	قربانی	۴۵٪	۲	۱/۲	۸۰٪	۱۰	۵۰٪	۱/۳	عمودی
۴	انتقال خون	۸۰٪	۱	۲	۱۰۰٪	۵	۴۵٪	۱/۲.۵	عمودی
۵	عالمی	۵۵٪	۲	۴	۷۰٪	۸	۵۰٪	۱/۲	عمودی
۶	اسماعیل زاده	۷۵٪	۳	۲	۸۰٪	۵	۸۵٪	۱/۳	عمودی
۷	مصلحت جو	۲۵٪	۱	۳	۶۵٪	۲	۵۰٪	۱/۳	عمودی
۸	نوید	۷۰٪	۲	۱/۵	۱۰۰٪	۱۰	۴۰٪	۱/۱	افقی عمودی
۹	شفیعی	۶۰٪	۲	۱/۴	۹۰٪	۶	۵۰٪	۱/۲.۵	عمودی
۱۰	نصیری	۳۵٪	۲	۱	۸۵٪	۴	۹۰٪	۱/۳	عمودی
۱۱	رازی	۸۰٪	۲	۳/۵	۹۰٪	۹	۷۵٪	۱/۲	عمودی
۱۲	نصیری	۴۰٪	۲	۱	۸۵٪	۶	۸۵٪	۱/۲	عمودی
۱۳	صفاکار	۳۵٪	۱	۱/۸	۷۰٪	۴	۸۵٪	۱/۳	عمودی
۱۴	مرزبان	۴۰٪	۱	۱/۷	۶۵٪	۴	۶۰٪	۱/۲.۵	عمودی
۱۵	بیستون	-	۲	۱	۱۰۰٪	۱۰	۲۵٪	۲/۱	افقی
۱۶	حسنت	۴۵٪	۳	۳	۵۰٪	۲	۲۰٪	۱/۲	عمودی
۱۷	معدلت	۴۰٪	۱	۱/۸	۹۵٪	۸	۳۰٪	۱/۲	عمودی
۱۸	مهرعلی	۴۰٪	۳	۱/۲	۹۰٪	۴	۵۵٪	۱/۱	افقی عمودی
۱۹	سوار رخش	۵۵٪	۲	۱/۲	۶۵٪	۳	۹۰٪	۱/۲.۵	عمودی
۲۰	قدیری	۵۰٪	۲	۱/۷	۹۰٪	۱۰	۸۵٪	۱/۱	افقی عمودی
۲۱	طارسری	۴۰٪	۳	۱/۲	۸۵٪	۹	۴۰٪	۱/۳	عمودی
۲۲	سهیلی	۳۰٪	۱	۱/۲	۹۵٪	۶	۸۵٪	۱/۲.۵	عمودی
۲۳	صابری	۵۰٪	۲	۱	۸۰٪	۴	۶۰٪	۱/۲.۵	عمودی
۲۴	ساسان	۴۵٪	۲	۲/۳	۹۵٪	۳	۶۰٪	۱/۳	عمودی
۲۵	رحمانی	۳۰٪	۲	۱	۱۰۰٪	۵	۵۰٪	۱/۲	عمودی
۲۶	اشکوری	۳۰٪	۳	۳	۸۰٪	۶	۸۰٪	۱/۲	عمودی
	میانگین	۴۷٪	۱/۸	۱/۶	۸۳٪	۵/۸	۶۲٪	۱،۱/۸	عمودی

مأخذ: (نگارندگان)

چگونگی تطابق خانه‌ها با اقلیم، فعالیت‌های اقتصادی و سنت‌های زیستی

بناهای بافت قدیم شهر رشت در تعامل با ساکنان، پاسخگوی نیازهای اقلیمی، سنت‌های زیستی و خصوصیات فرهنگی و فعالیت‌های اقتصادی و معیشتی مردم بوده‌اند. بر این اساس در جهت‌گیری بناها، توجه به کوران و بهره‌گیری از نسیم‌هایی که بتوانند تهویه طبیعی را در درون بنا محرز نمایند اهمیت داشته و نیز دفع راحت بارش‌های طولانی منطقه و عدم نفوذ کج باران به دیوارها و مصالح فضاهای اصلی زیستی، از موارد تاثیرگذار بر ساخت مسکن بوده‌اند.

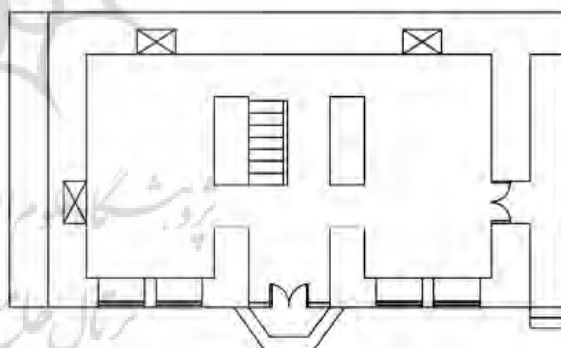
تعبیه درها و پنجره‌هایی که کوران درون بنا را به حداکثر رسانیده و تهویه درون بنا را افزایش دهد، از دیگر تمهیدات اقلیمی در بناهای بافت قدیم شهر رشت می‌باشد. بنابراین پنجره‌ها و درهایی در مقابل هم و در راستای وزش بادهای نسیم‌های بهار و تابستان (شمالی و جنوبی) از اصول تطبیق خانه با نیازهای اقلیمی بوده که به صورت سنت ساخت و ساز در شهر رشت مرسوم بوده است.

از دیگر راهکارهای اقلیمی لحاظ شده در بناهای مسکونی بافت قدیم، بهره‌گیری از اعتدال نسبی هوا در اوقات شب و روز و تابستان و زمستان است که عدم اختلاف زیاد درجه حرارت، استفاده از مصالحی همچون چوب را موجه می‌سازد. همچنین ایجاد بافت باز و کاهش اشتراک دیوار فضاهای داخلی موجب جریان هوا و نفوذ باد در بین فضاهای مسکونی بوده و حیاط‌های متعدد و دالان‌ها به همراه ایوان موجب تهویه بناهای مسکونی بوده است.

فرهنگ غالب عامه در گیلان و در شهر رشت، سنت‌های زیستی متفاوتی را در مواجهه با تعاملات اجتماعی موجب گشته است. بدین منظور در بناهای مسکونی، لایه‌های تودرتوی حجاب و محرمیت برای مسکن منتفی بوده و جداسازی‌های فضاهای اندرونی و بیرونی در گیلان وجود نداشته است. تبعیت از فرهنگ مردم منطقه سبب گشته تا خانه‌های سنتی شهر رشت از ابهام و پیچیدگی در چیدمان فضایی برخوردار نبوده و عناصر معماری

درصد اشغال بناهای برداشت شده تابعی از ابعاد زمین است. چنانکه هرچه ابعاد زمین بزرگ‌تر باشد، سطح اشغال (اعیان) کمتر بوده و این میزان تا ۲۵٪ هم تقلیل یافته است. با این وجود بناهایی که در کنار معابر اصلی و با امکان تعبیه پنجره در جداره مجاور خیابان، احداث گشته‌اند از درصد اشغال بیشتری برخوردارند که در این شرایط سطح اشغال ۸۰٪ نیز مشاهده شده است. بناها عموماً دارای پنجره‌هایی با فرم مستطیل عمودی و تناسب نزدیک به ۲ بوده‌اند. بیش از ۸۰٪ از بناها دارای پنجره‌هایی با نسبت ۱ به ۲، تا ۱ به ۳ می‌باشند که دلایل اقلیمی آن موجه می‌نماید. زیرا در این شرایط امکان تهویه مناسب‌تر بنا توسط کوران در سطوح مورد استفاده وجود دارد.

وجود یا عدم تقارن در طرح و نمای ساختمان از دیگر نکات مورد بررسی در بناهای مسکونی شهر رشت است. چنانکه در خانه‌های افراد متمول و نیز تجار شهر، تقارن از اصول ساختمان سازی بوده و محور تقارن در جهت عمود بر محور طولی بنا مشاهده می‌شود. البته تقارن محض معمولاً وجود نداشته و عناصر عملکردی مانند پله و ایوان غربی آن را بر هم می‌زنند. اما شمای کلی ساختمان‌های مسکونی افراد مرفه دارای تقارن نسبی است (تصاویر ۹ و ۱۰). این امر در خانه‌های متاخرتر بافت قدیم منتفی بوده، به گونه‌ای که بناهای پس از قاجار تعدی بر رعایت تقارن در بنا نداشته‌اند.

تصویر ۹ - خانه حشمت در کوچه سوما بیجار. مآخذ: (پروژه برداشت از بناهای تاریخی)

تصویر ۱۰ - خانه سوار رخس در محله ساغریسان. مآخذ: نگارندگان

تصویر ۱۱ - تعبیه "در-پنجره" در اتاق مشرف به معبر. مآخذ: نگارندگان

دیوار محوطه در غالب بناها، دارای ظاهر خارجی ساده، ولی از داخل دارای تزیینات زیادی بوده است. این تزیینات شامل طاق نماها، طاقچه‌ها و رف‌هایی است که در آن از آجرکاری و آجربری استفاده شده است. این تزیینات هندسه موزونی ایجاد می‌کند و البته خود، مالکیت دیوار را نیز معرفی می‌نماید (تصویر ۱۲). در ایام گذشته برخلاف قوانین کنونی شهرها، بین دو واحد مسکونی مجاور، معمولاً فقط یک دیوار احداث می‌شده است. از نظر حقوقی مالک دیوار امکان ایجاد طاق نما و طاقچه و تزیینات بر روی دیوار را داشت. تعبیه طاقچه و تزیین فقط در سویی از دیوار مجاز بوده که به حیاط مالک دیوار، جلوه بخشد.

تصویر ۱۲ - نمای داخلی دیوار محوطه.
(مأخذ: نگارندگان)

در میانه یا انتهای دیوار خارجی، در و سردر ساده یا تزیین شده گویای ویژگی‌های صاحب بنا و نشانه‌ای از خصوصیات اجتماعی و فضای سیاسی جامعه است. اما در هر حال سردرها مأمونی برای بارش‌های مکرر و طولانی و پناهی برای مقدمات ورود به واحد مسکونی است. در آنسوی در نیز، فضای سرپوشیده‌ای به همین منظور وجود دارد که گاه توسط دالان به حیاط ارتباط می‌یابد. در برخی از کوچه‌های فرعی هنوز تزیینات خارجی دیوار، سردر و درهایی با ریزه‌کاری فراوان رویت می‌شود (تصاویر شماره ۱۳).

بر اساس کاربری و نیز ملاحظات اقلیمی شکل یابند. بنابراین بسیاری از اتاق‌ها مشرف به حیاط و یا معبر بوده و بدون واسطه با آنها ارتباط می‌یابند (تصویر ۱۱). در مواردی وجود یک ایوان تنها حایل میان اتاق و فضای عمومی منزل است. از آنجا که شهر رشت بر پایه اقتصاد تجاری شکل گرفته و بناهای برجای مانده در بافت قدیم بیشتر متعلق به تجار این شهر می‌باشند؛ و نظر به اینکه تجارت ابریشم^۳ و کالا در راسته بازارها و کاروانسراهای شهر صورت می‌پذیرفته است، این‌گونه مشاغل در بناهای مسکونی نیازمند فضایی ویژه نبوده و بدین سبب تأثیر فعالیت‌های اقتصادی بر مسکن شهر رشت، حذف هرگونه عنصر معماری با کارکرد اقتصادی است. تنها در موارد معدودی فضای زیرین خانه جهت انبار موقت مال التجاره استفاده می‌شده که جنبه‌ی عمومی پیدا نمی‌کند. نکته مورد توجه آنکه به دلیل تبادل کالا از طریق رشت با دیگر شهرها و کشورها، در مسکن تاجران سرشناس شهر فضاهایی برای پذیرایی از مهمانان ایرانی و خارجی تعبیه شده است که این فضاها از آراستگی و تزیینات زیادی برخوردار بوده‌اند.

عناصر کالبدی

دیوار محوطه و ورودی

از آنجا که در شهرهای شمالی کشور بنای مسکونی در محوطه‌ای باز قرار داشته و اشتراک دیوارهای اتاق به کمترین حد می‌رسد، مرز میان دو واحد مسکونی، دیوار محوطه است که تعیین‌کننده اصلی حریم حفاظتی هر خانه محسوب می‌شود. البته همانگونه که بیان شد وجود دالان‌ها، بن‌بست‌ها و کوچه‌های دردار، به نوعی ایجادکننده حریم نیمه خصوصی‌اند که بنا را از گذر عمومی جدا می‌نمایند. اما دیوار محوطه به کلی موجب انقطاع دید از معابر به واحد مسکونی نیز بوده و به جز معدودی موارد، در تمامی معابر تنها واسطه محوطه مسکونی و عرصه‌های عمومی، در حیاط است.

تصویر ۱۳ - نمای خارجی دیوار محوطه و سردر ورودی.
(مأخذ: نگارندگان)

ایوان

ایوان‌ها فقط نقش سیرکلاسیون داشته و همانند ایوان‌های اصلی برای فعالیت‌های مهم بنا نیستند، نام غلامگرد بر آن نهاده می‌شود. عرض غلامگرد و ایوان‌های حایل کج باران، حدود ۸۰ سانتیمتر بوده، حال آنکه ایوان‌های اصلی که محل رفتارهای روزانه ساکنین است دارای عرضی تا ۲/۵ متر می‌باشد.

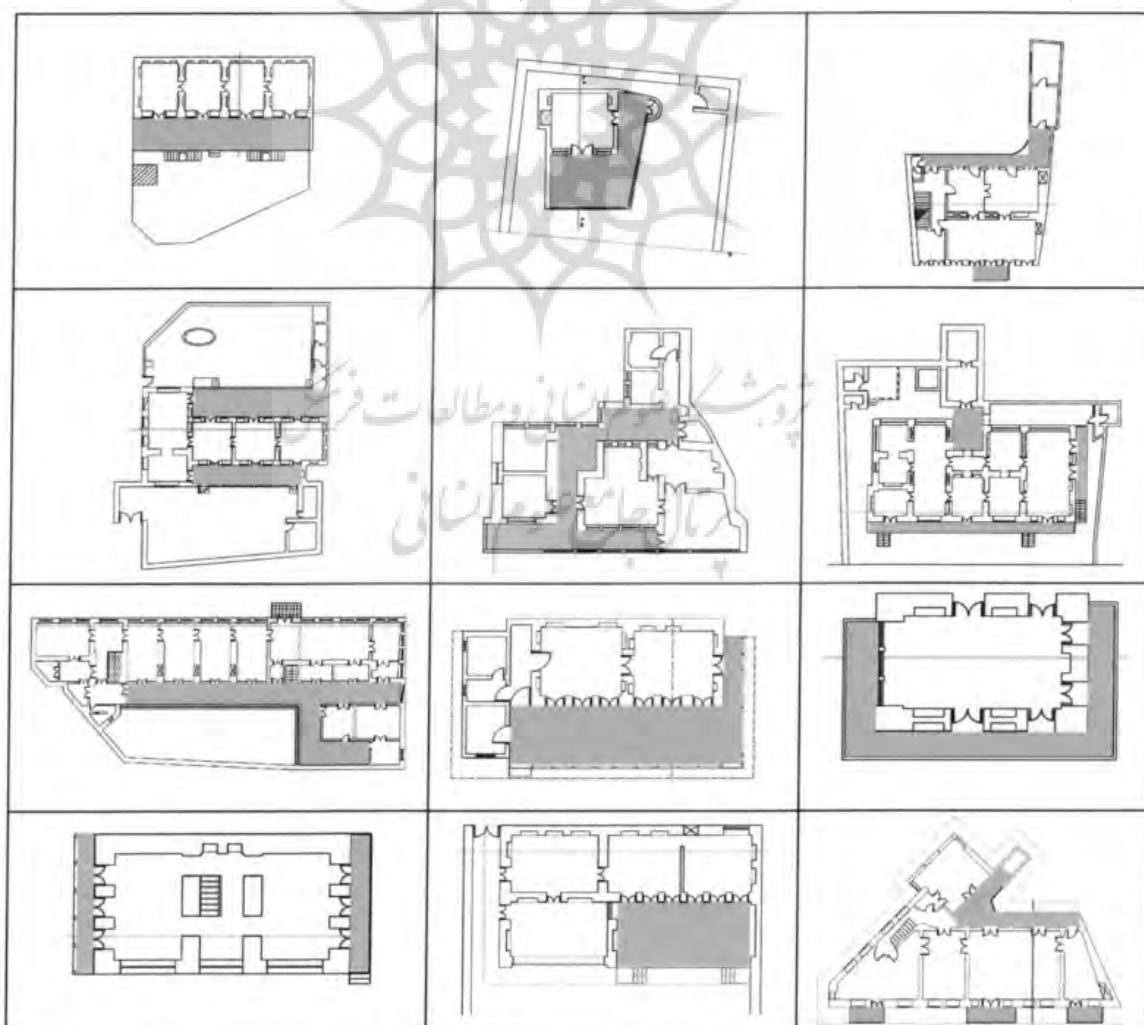

تصویر ۱۴- ایوان جنوبی در خانه مصلحت‌جو در محله چمارسرا. (مأخذ: نگارندگان)

ایوان‌ها در معماری شمال کشور نقش مهمی در زندگی روزانه‌ی افراد خانه دارند. این عنصر با حداقل محصوریت، فضایی است با حداکثر تهویه و کوران. بنابراین در اوقات گرم سال بیشتر فعالیت‌های سکونت‌ی خانوار را در خود جای می‌دهد. غیر از کاربرد ایوان برای زندگی بهار و تابستان، این عنصر حد واسط هوای سرد بیرون و هوای گرم درون در زمستان و فیلتری برای جدایی فضاهای خیس و خشک در ایام بارانی است.

حدود ۹۰ درصد از بناهای بافت قدیم شهر رشت علاوه بر ایوان جنوبی دارای ایوان‌های شمالی، شرقی و یا غربی نیز هستند. این ایوان‌ها بیشتر نقش محافظ ساختمان در برابر کج باران را داشته و البته در تنفس ساختمان و در ایجاد کوران توسط باد نیز موثرند (جدول ۲). همچنین این ایوان‌ها در منازل افراد مرفه، مسیر اصلی تردد خدمتکارانند. از آنجا که این دسته از

جدول ۲- چند نمونه از تناسبات ایوان و فضاهای نیمه باز در خانه‌های بافت قدیم شهر رشت.

(مأخذ: نگارندگان)

اتاق

در این الگو، ارسی‌های ظریف و رنگین پنجره‌های جنوبی، نور آسمان را به انواری زیبا تبدیل نموده و شدت آن را تعدیل می‌نمایند. ساخت ارسی معمولاً برای اصلی‌ترین اتاق‌ها صورت می‌پذیرفته و این اتاق‌ها غالباً تالار یا طنبی نام دارند. ارسی‌ها در روزهای ابری و بارانی شهر رشت کارایی زیادی دارند. این عنصر با بدل نمودن نور آسمان خاکستری روزهای ابری به انوار گوناگون، موجب مفرح شدن فضای درونی خانه است.

با توجه به نوع سازه بناهای مسکونی که دیوار باربر است، سطوح در و پنجره در حالتی بهینه و حداکثر تعبیه شده تا علاوه بر تامین کوران، به ایستایی ساختمان نیز آسیب نرسد. به همین دلیل در سطوحی که باید پنجره‌ها در تعداد زیاد قرار گیرد تا حداکثر کوران در بنا بوجود آید، این جداره‌ها با مصالح سبک‌تری همانند چوب ساخته می‌شوند تا از بار مرده ساختمان بکاهند (تصویر ۱۷). جداره چوبی ایوان‌ها نه تنها دارای ظرفیت کم حرارتی بوده، بلکه پس از آسیب‌های ناشی از بارندگی به سهولت ترمیم می‌شوند. از دیگر نکاتی که در مورد بناهای مسکونی شهر می‌توان اذعان داشت استقرار فضاهای خدماتی در جبهه غربی بنا است. این امر تقریباً در تمامی خانه‌ها مشاهده می‌شود. چه، این بخش از ساختمان از نظر نور، تهویه و نفوذ رطوبت در بدترین موقعیت قرار داشته و برای استقرار اتاق ارجح نیست.

از مهمترین اجزای واحد مسکونی که برای حفظ امنیت و گرمای درون بنا در زمستان وجود دارد، اتاق است فضای اتاق برای مهمترین فعالیت‌های افراد شکل گرفته و بدون آن خانه بی‌معنا است. نکته مهم در این بررسی تعداد، تناسب و سامان فیزیکی اتاق است. در ۹۰ درصد از منازل بافت قدیم شهر رشت تعداد اتاق‌ها از ۴ تجاوز نکرده و این در حالی است که حداقل تعداد اتاق در آنها ۲ می‌باشد. از آنجا که در تابستان ایوان بیشتر فعالیت‌های افراد را در خود جای می‌دهد اتاق کاربرد کمی داشته، اما در زمستان این فضای محدود و محصور، غالب رفتارهای انسان را پاسخگو است (تصویر شماره ۱۵). به طور متوسط اتاق‌ها دارای طولی بین ۳/۵ تا ۵ متر و عرضی بین ۲ تا ۳/۵ بوده و دارای اشل انسانی با مساحت ۱۱ الی ۱۴ متر است. قرارگیری اتاق‌ها در پس ایوان جنوبی یعنی در لایه دوم بنا متداول است. اما در گونه‌ای از بناهای دو طبقه، اتاق‌هایی در جبهه جنوبی بنا ساخته شده‌اند. جایی که در گونه دیگر، ایوان جنوبی قرار دارد. در این صورت ایوان شمالی در بنا احداث شده که با جداره چوبی و شیشه‌ای خود، معرف عنصری ویژه در معماری شمال کشور است. در این نوع از بناها پیش آمدگی بام مانع از نفوذ آفتاب شدید تابستان به داخل بنا است.

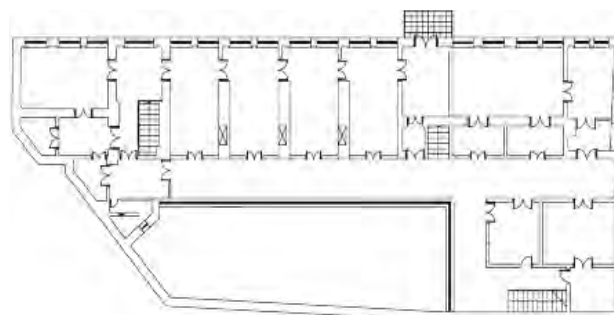
تصویر ۱۷- کاربرد چوب در کف، سقف و جداره ایوان. (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۵- تعدد اتاق بیانگر کاربرد زیاد این عنصر است. (مأخذ: نگارندگان)

حیاط

حیاط‌ها به لحاظ عملکردی به سه بخش اصلی، خدماتی و واسط تقسیم می‌شوند. تقسیم بندی عملکرد حیاط بیشتر بر اساس موقعیت آن نسبت به خانه و جهت جغرافیایی است. بدین ترتیب که حیاط جنوبی از نظر تابش آفتاب، حیاط اصلی، تمیز و با استقرار عناصری چون حوض و باغچه همراه است. فرم و سامان این عناصر با تقسیمات هندسی جداره درونی دیوارهای حیاط تکمیل می‌گردد (تصویر ۱۸).

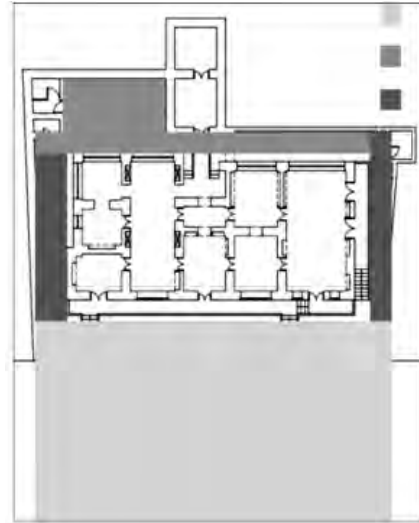
تصویر ۱۶- کثرت اتاق‌های بنای آذربانی در محله آفرا. (مأخذ: پروژه برداشت از بناهای تاریخی)

تصویر ۲۰ - حوض بادو محور تقارن.
(مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۱ - تبعیت فرم و تناسب حوض از تقسیمات هندسی دیوار.
(مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۸ - حیاط‌ها؛ احاطه کننده بنا.
(مأخذ: نگارندگان)

مصالح و سازه

بنابه دلایل وجودی شهر رشت و اهمیت ویژه آن به عنوان مرکز منطقه، از ابتدا خانه های شهر نسبت به نقاط مسکونی روستایی همجوار از استحکام بیشتری برخوردار بوده و مکتوبات بر جای مانده از سیاحان و کتاب های تاریخی، گویای به کارگیری آجر قرمز در دیوارها، سفال نیم کوزه در سقف بناها و نیز استفاده زیاد از چوب در ایوان ها، کف اتاق و ستون ها است^۴. این امر به دلیل مرکزیت تجاری شهر در زمان گذشته و تمول نسبی افراد ساکن در آن موجه است؛ در حالیکه در معماری بومی نقاط روستایی گیلان به خصوص در جلگه های منطقه، چوب تنه درختان، سرشاخه ها و الیاف گیاهی، از مصالح عمده ساخت خانه می باشد.

تصویر ۲۲ - دو نمونه از اجرای دیوار آره کسما.
(مأخذ: نگارندگان)

همچنین به دلیل آتش سوزی های وسیع و متعدد شهر رشت در ادوار گذشته، از سال ۱۳۲۰ به دستور بلدیة (شهرداری وقت)، استفاده از سفال در سقف بناها اجباری شد. اما امروزه به دلیل لغزش سفال ها و مشکلات ترمیم آن، پوشش اغلب بناهای بر جای مانده در بافت قدیم شهر از ورق های آهن سفید (سیمکا) می باشد. با توجه به محدودیت های تکنولوژی ساخت در گذشته، تمامی

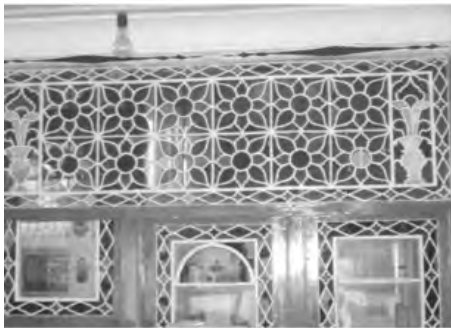
این حیاط ها محور حرکتی از ورودی محوطه تا بنا را تعریف می نماید. "معمولا باغچه ها در حیاط بسیار ساده اند. شاید دلیل آن تنوع گونه های نباتی خود رو و انبوه گیاهانی باشد که در هر وجه از خاک رشد می یابند. در حیاط خانه های بافت قدیم آنچه که خود نمایی می کند، تزیینات آجری دیوارها و ردیف طاقچه هایی است که در دیوار حیاط تعبیه می شوند" (خاکپور، ۱۳۸۶، ۶۲) (تصویر ۱۹). ابعاد حیاط معمولاً تابعی از ابعاد زمین و در تناسب آن است اما مطابق برداشت های میدانی انجام شده، به طور متوسط حیاط های شمالی و جنوبی، ۵۵٪ از قطعه مسکونی را به خود اختصاص می دهد. مطابق تحقیقات، غالب خانه های قدیم شهر رشت دارای سطح اشغال ۴۰٪ تا ۵۵٪ بوده اند.

تصویر ۱۹ - نمای درونی حیاط و تزیینات آن.
(مأخذ: نگارندگان)

حوض

با توجه به رطوبت زیاد منطقه، وجود حوض در اکثر خانه های بافت قدیم رشت دور از انتظار بوده، اما نظر به اهمیت مردم این خطه به آب و پاکیزگی، وجود حوض ضروری است. در این منطقه حوض تنها یک آب نما نیست، بلکه کارکرد آن اهمیت دارد. بنابراین مکان قرارگیری حوض در حیاط جنوبی و معمولاً در محور اصلی حیاط و حد فاصل ورودی تا بنا است. در بیشتر بناها حوض دارای شکلی هندسی است که محور تقارن آن با محور اصلی بنا مطابقت داشته و هندسه و تناسب آن با طاق نماهای دیوار حیاط هماهنگ است (تصاویر شماره ۲۰ و ۲۱).

تصویر ۲۳- استفاده زیاد از چوب در بناهای قدیمی شهر .
(مآخذ: نگارندگان)

بناها توسط کرسی و ایجاد گریه رو از سطح زمین فاصله یافته و مصالح کرسی و پی عموماً آجر، سنگ و آهک بوده است. پی‌های شفته آهکی در ساخت این بناها متداول بود و دیوارهای اصلی بنا با آجر و در ضخامت زیاد و حداکثر در دو طبقه احداث می‌شد. بام سفالی بر روی صندوقه بندی چوبی، سقف بناهای بافت قدیم شهر بوده است.

مصالح ایوان‌ها از چوب بوده و در برخی بناها، ایوان - به خصوص ایوان‌های شمالی و غربی- دارای جداره‌ای از چوب و شیشه بوده که محصور بودن فضای ایوان را افزایش می‌دهد. همچنین در بناهای برداشت شده مصالح تمامی درها و پنجره‌ها از چوب می‌باشد که به دلیل وفور این عنصر در منطقه و خصوصیت شکل پذیری آن، به نمای بناها تنوع زیادی داده است (تصویر ۲۳). تزیینات چوبی در بنا یکی از ویژگی‌های خانه‌های شهر رشت محسوب می‌شود. این عنصر در کثیری از بناها به شکل در-پنجره، جداسازی دو فضای مجاور را موجب شده است.

بناهای مسکونی موجود در بافت قدیم شهر رشت با استفاده از آجر و چوب، بر پایه ساخت دیوارهای باربر بوده اند. به دلیل بضاعت مالی صاحبان بناها که علاوه بر بکارگیری مصالح مرغوب، در مرمت و حفظ بناها کوشا بوده اند، معدود خانه‌های برجای مانده در بافت قدیم شهر اینگونه بناها هستند. اما نکته جالب آنکه در درون دیوارها کلاف‌های افقی و عمودی چوبی با فاصله ۷۰ سانتیمتر تا یک متر به کار برده می‌شده است. این نوع دیوار در اصطلاح بومی اره کسما نامیده می‌شود (تصویر ۲۲). "اره کسما نوعی دیوار از چوب و آجر که بین دو ستون (چپ دست) می‌زنند و لای آن را آجر می‌چینند و با کاهگل پر می‌کنند" (پاینده، ۱۳۷۵، ۳۸۴). دیوارهای آجری اتاق‌ها خود به مانند انباره حرارتی با کسب انرژی تابشی در روز، و بازپس دادن این انرژی در شب موجب تعدیل دمای درون بنا می‌شوند. ضخامت زیاد این دیوارها نه تنها باعث تاخیر زمانی در پس دادن حرارت است، بلکه در سیستم دیوار باربر، موجب ایستایی بنا می‌باشد.

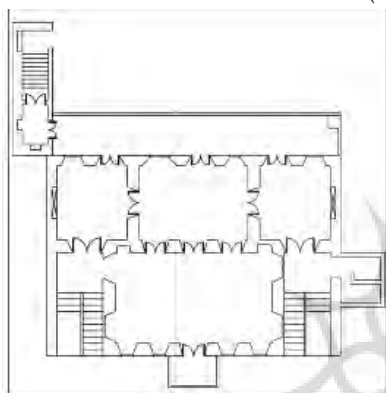
نتیجه

گرفته و اتاق‌ها به واسطه ایوان جنوبی تامین نور و تهویه می‌کنند. در این الگو، جداره جنوبی بنا دارای حد اکثر بازشو بوده زیرا تنفس ساختمان از این جهت بهینه است. در بیشتر بناهای برداشت شده که در این دسته جای می‌گیرند، در دیوار شمالی و در مقابل در و پنجره‌های اتاق، طاقچه‌هایی تعبیه شده که هندسه و انتظام درون فضا را کاملتر می‌کند. این طاقچه‌ها به تبعیت از دیوار جنوبی، بیشتر سه بخشی بوده و دارای تقارن محوری اند. همانطور که در اتاق مابین دو پنجره‌ی هم اندازه تعبیه شده و در همان محور قرینه است (تصویر ۲۴). پنجره‌های شرقی و غربی به ندرت در این الگو مشاهده می‌شود که مهمترین دلیل آن کوچک بودن قطعه مسکونی است. اما هر خانه که از حیاط شرقی و یا غربی بهره برده، از احداث در یا پنجره در این جوانب غفلت ننموده

در نگاه کلی می‌توان اذعان داشت که بناهای برجای مانده در بافت قدیم رشت بیشتر متعلق به افراد مرفه و یا متوسط شهر بوده و خانه‌های اقشار کم درآمد به دلیل کاربرد مصالح نامرغوب با سرعت بیشتری تخریب گشته‌اند. با تفحص در معماری خانه‌های بافت قدیم شهر رشت از نظر الگویی می‌توان بناهای مسکونی را در چهار غالب متفاوت جست. این الگوها نه از نظر تعدد یا وسعت فضاهای بسته و باز، بلکه از نظر توالی و استقرار این فضاها نسبت به یکدیگر متفاوتند. چنانکه بیان شد ایوان، همانند اتاق نقشی اساسی در حیات مسکن داشته و بدون آن بنای مسکونی در رشت فاقد کارایی لازم بوده است.

اولین گونه از دسته بندی الگویی فوق را می‌توان بناهایی برشمرد که در آن فضای بسته در منتهی الیه شمالی زمین قرار

گونه سوم، بناهای بزرگتری را شامل می‌شود، که دارای ایوان سرتاسری شمالی بوده و در جنوب ایوان شمالی، دو ردیف از اتاق‌ها قرار گرفته‌اند. اتاق‌های شمالی از طریق ایوان تامین نور می‌کنند. اتاق‌های جنوبی گاه فاقد ایوان بوده، به همین دلیل در این جبهه از بنا، ارسی‌های پنجره‌های جنوبی کار تعدیل آفتاب تابستانی را بر عهده دارند. در جنوب بنا در صورت وجود یا عدم ایوان، پیشامدگی بام مانع از تابش مستقیم آفتاب تابستان و همچنین برخورد باران به سطح پنجره‌ها می‌باشد. در این الگو بناها عموماً دو طبقه بوده و دارای اتاق‌های تودرتو می‌باشند (تصویر ۲۶).

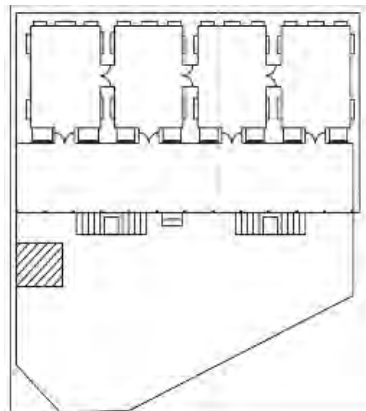
تصویر ۲۶ - خانه طارم‌سری در گذر سوخته تکیه. مأخذ: (پروژه برداشت از بناهای تاریخی)

طنبی که به تالار نیز شهرت دارد، مهم‌ترین فضای منزل مسکونی این گونه از مساکن بوده و از بیشترین تزیینات برخوردار است (تصویر ۲۷). مکان قرارگیری تالار در میانه طول ساختمان؛ و مکان قرارگیری پله‌های ارتباطی به طبقه دوم در جنوب این فضا می‌باشد. گاه تالار به شکل T ساخته شده، که سرپهن آن در بخش جنوبی بنا قرار دارد.

این الگو پیچیده‌ترین نوع از بناهای مسکونی رشت را دربرمی‌گیرد و به همین دلیل در این خانه‌ها توجه به تقارن و تعبیه پله‌ها به قرینه در دو سوی محور عمودی بنا مهم می‌باشد. در این گونه از بناها حیاط شمالی، حیاط خدماتی است و گاه در شرق و غرب بنا ایوان‌هایی برای تردد خدمه خانه وجود دارد که مطابق آنچه بیان شد به آن غلامگرد می‌گویند (تصویر ۲۸). ایوان‌های شمالی دارای بدنه‌های ساخته شده از شیشه و چوب است و کار اعتدال‌های سرد زمستان را انجام می‌دهد. ایوان‌های شرقی و غربی بیشتر عملکردی نظیر راهرو دارند و معمولاً عرض آنها از ۱/۲۰ تجاوز نمی‌کند. پنجره‌های جنوبی دارای تزیینات فراوان بوده و معمولاً دارای هندسه منظم با تقسیمات سه بخشی است.

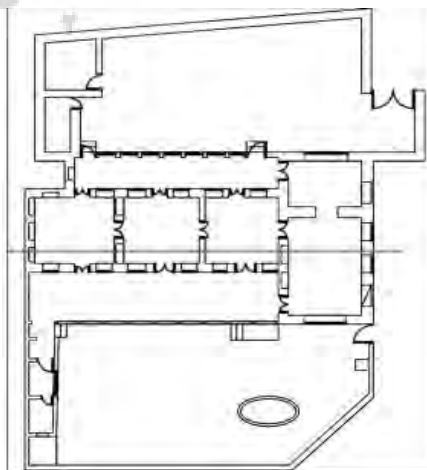
الگوی چهارمی که در خانه‌های بافت قدیم شهر رشت رویت می‌شود، گونه‌ای از مسکن است که دارای دو ردیف اتاق در منتهی‌الیه شمالی زمین واقع شده و فاقد ایوان یا حیاط شمالی است (تصویر ۲۹). اتاق‌های جنوبی از پنجره‌های جنوبی یا ایوان

است. در تعدادی از بناهای برداشت شده این گونه، ایوان شرقی متصل به ایوان جنوبی مشاهده می‌شود.

تصویر ۲۴ - خانه عالمی در محله نقره دشت. مأخذ: (پروژه برداشت از بناهای تاریخی)

الگوی دوم که در این گونه شناسایی برشمرده می‌شود، الگویی است با یک ردیف اتاق که از شمال و جنوب با واسطه یا بی‌واسطه ایوان و فضاهای نیمه باز، تامین نور و تهویه می‌کند. در این گونه بهره‌گیری از عوامل اقلیمی جهت تعدیل شرایط محیطی حداکثر بوده و به کوران هوا توجه ویژه گشته است. اتاق‌ها از دو سوی شمال و جنوب دارای درها و پنجره‌هایی است که معمولاً مقابل هم قرار گرفته تا سرعت جریان باد در درون بنا به بیشترین حد ممکن برسد. در این الگو بناهایی که دارای دو ردیف ایوان در شمال و جنوب هستند معمولاً توسط ایوان‌های شرقی و غربی به هم متصل می‌باشند. در این گونه، ایوان‌ها مخصوصاً ایوان شمالی، از مصالح سبک پوشیده شده است و فضایی واسطه برای تعدیل هوا محسوب می‌شود. در ساده‌ترین بنای مسکونی این دسته مساحت ایوان‌ها تقریباً برابر مساحت اتاق‌ها بوده یعنی تناسب فضای بسته به فضای نیمه باز ۱ به ۱ است (تصویر ۲۵).

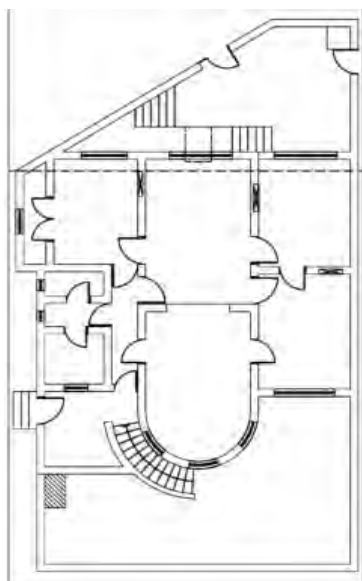
تصویر ۲۵ - مسکن مرزبان در محله ساغریسان. مأخذ: (پروژه برداشت از بناهای تاریخی)

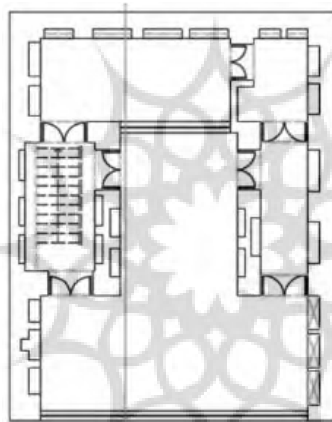
تصویر ۲۸- غلامگردهای شمالی و غربی در خانه ابریشمی.
(مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۷- تزیینات اتاق آینه (تالار) خانه ابریشمی در محله صیقلان.
(مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۳۰- خانه نوید در محله پیرسرا.
(مأخذ: پروژه برداشت از بناهای تاریخی)

تصویر ۲۹- خانه سواررخش در محله ساغریسان.
(مأخذ: پروژه برداشت از بنا)

این جبهه، نورگیری می‌نمایند اما اطاق‌های شمالی فاقد پنجره بوده و در برخی موارد روزنه‌ای با حق ارتفاق در آن تعبیه شده است. این فضاها به مانند پستو عمل کرده و فضایی خدماتی محسوب می‌شوند، و یا اتاق خصوصی خانواده بوده و در زمستان کارایی بیشتری دارند.

به جز الگوهای برشمرده، پاره‌ای از بناها دارای شمای متفاوتی هستند که در آن، ساخت بخشی از فضاهای اصلی به صورت نیم دایره متداول بوده و معمولاً برگرفته از معماری نقاط دیگر و حتی کشورهای شمالی و غربی است. در این دسته از بناها، نظام استقرار فضایی دارای تشابهات کلی با گونه‌های ذکر شده است و بیشتر آن‌ها از الگوی سوم تبعیت می‌کنند (تصویر ۳۰).

شناخت الگوهای معماری مسکونی بافت قدیم شهر رشت به منظور کسب اطلاع از گونه‌های ساخته شده مسکن و همچنین شناخت و کاربرد اجزای واحد مسکونی برای دستیابی به نیازهای مسکن امروز و نیل به ضوابط مناسب ساخت مسکن در تحقیقات آینده مورد نیاز می‌باشد.

الگویابی مسکن بومی سنتی در شهر رشت با مطابقت از نیازهای اقلیمی و نوع فعالیت‌های انسان در مسکن شکل گرفته و در این میان تنوع استفاده از ایوان‌ها به همراه تعداد و چیدمان اتاق‌ها اهمیت داشته است؛ زیرا به جای استفاده بی حساب از وسایل و تاسیسات مکانیکی به کار رفته در بناهای کنونی، استفاده از فضای ایوان به عنوان فضایی که پاسخگوی آسایش اقلیمی در اوقات زیادی از سال باشد اهمیت زیادی داشته و این عنصر یکی از عوامل تعیین‌کننده محسوب می‌گردد. عامل اساسی موجد گونه‌های معماری مسکونی در شهر رشت، استقرار لایه‌های اتاق‌ها و ایوان‌ها می‌باشد. چنانکه ایوان به اندازه اتاق دارای اهمیت بوده و در سنت زیستی مردم شهر جایگاه ویژه‌ای دارد. حذف یا تقلیل مساحت و جایگاه ایوان در معماری کنونی شهر رشت نه تنها به رفاه اقلیمی بنای مسکونی کمک نمی‌نماید، بلکه موجب تقلیل کارایی بنای مسکونی نیز می‌گردد.

شناخت الگوهای معماری مسکونی بافت قدیم شهر رشت به منظور کسب اطلاع از گونه‌های ساخته شده مسکن و همچنین شناخت و کاربرد اجزای واحد مسکونی برای دستیابی به نیازهای مسکن امروز و نیل به ضوابط مناسب ساخت مسکن در تحقیقات

پی نوشت ها:

- ۱ برای اطلاع از وضعیت تاریخی شهر رشت ر.ک. نیکویه، رشت شهر باران.
- ۲ ر.ک. کسمایی، اقلیم و معماری، ۱۶۲.
- ۳ ر.ک. برومبزه، مسکن و معماری در جامعه روستایی گیلان، ۳.
- ۴ ر.ک. نیکویه، رشت شهر باران، ۱۹۵-۲۱۲.
- ۵ ر.ک. عبادی، حقوق معماری، ۴۹.

فهرست منابع:

- بانک اطلاعاتی شهرداری رشت، شورای اسلامی شهر رشت (۱۳۸۵).
- برمبرزه، کریستیان (۱۳۷۰)، مسکن و معماری در جامعه روستایی گیلان، ترجمه علاءالدین گوشه گیر، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.
- پاینده لنگرودی، محمود (۱۳۷۵)، فرهنگ گیل و دیلم، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- دانشجویان دانشکده هنر (۱۳۸۱)، پروژه برداشت از بناهای تاریخی رشت، دانشگاه گیلان، رشت.
- خاکپور، مژگان (۱۳۸۶)، معماری خانه های گیلان، دانشنامه فرهنگ و تمدن گیلان، نشر فرهنگ ایلیا، رشت.
- رابینو ه ل (۱۳۷۴)، ولایات دارالمرز ایران گیلان، ترجمه جعفر خماسی زاده، انتشارات طاعتی، چاپ چهارم، رشت.
- ستوده، منوچهر (۱۳۶۲)، حدودالعالم من المشرق الی المغرب، طهوری، تهران.
- صفردوست، احمد (۱۳۸۴)، در جستجوی هویت شهری رشت، وزارت مسکن و شهر سازی، شرکت عمران و شهرسازی، تهران.
- عبادی، شیرین (۱۳۷۱)، حقوق معماری، انتشارات روشنگران، تهران.
- کسمایی، مرتضی (۱۳۶۳)، اقلیم و معماری، شرکت خانه سازی ایران، تهران.
- مهندسین مشاور طرح و بنا (۱۳۷۹)، طرح ساماندهی بافت قدیم شهر رشت، سازمان مسکن و شهرسازی استان گیلان، رشت.
- نیکویه، محمود (۱۳۸۷)، رشت شهر باران، نشر فرهنگ ایلیا، رشت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی